

Jacqueline Balen (ur.), *Tomašanci–Palača – naselje iz mlađega kamenog, bakrenog i brončanog doba / Settlements of the Late Stone, Copper and Bronze Age*, Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographiae, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2020.

Protekla dva desetljeća su, zahvaljujući velikim infrastrukturnim radovima na cijelome području Republike Hrvatske, bila u znaku prostorno vrlo opsežnih arheoloških istraživanja kao nikad prije. Dakako, uglavnom je riječ o zaštitnim istraživanjima koja baš i nisu idealna kategorija arheoloških istraživanja zbog različitih uvjetovanosti (čvrsto zadani rokovi izvođenja u bilo kakvim atmosferskim uvjetima, brzina radova, definirani gabariti istraživanja, itd.). No, s druge strane takva istraživanja omogućuju radove na velikim površinama što pridonosi potpuno drukčijem sagledavanju pojedinih nalazišta, dok mala, sondažna istraživanja najčešće zahvaćaju tek pojedinačne objekte ili samo njihove dijelove. Dakle, dobili smo velik broj istraženih lokaliteta iz svih arheoloških razdoblja, ali eto ni dvadeset godina poslije o mnogima od njih ne znamo gotovo ništa osim osnovnih podataka. A često ni to, jer i ona jedina obveza objavljivanja sažetih rezultata takvih istraživanja u *Hrvatskom arheološkom godišnjaku* u potpunosti je zamrla. Ipak, vrijedi istaknuti nekoliko institucija koje su se pobrinule da se rezultati njihovih zaštitnih istraživanja opširno i temeljito monografski objave. Jedna od njih je Arheološki muzej u Zagrebu koji takve rezultate objavljuje u svojoj ediciji Katalozi i monografije.

U pandemijskoj 2020. godini, a pod uredničkom palicom voditeljice istraživanja Jacqueline Balen, objavljena je monografija posvećena lokalitetu Tomašanci–Palača, istraženom 2007. i 2008. godine na površini od 64.000 m². Urednica je okupila šestoro suradnika, specijaliziranih za određene teme ili razdoblja, kojima je povjerila obradu arheološkog materijala s lokaliteta. Ovakav veći broj autora jasno pokazuje da monografska objava jednog lokaliteta danas mora, slično kao i samo istraživanje, biti timski i interdisciplinarni rad, a nikako djelo jednog autora. Nije više dovoljno opisati lokalitet, stratigrafiju, arheološki materijal (uglavnom keramiku i kamen), i gotovo. Današnja arheološka znanost zahtijeva obradu svakog i najmanjeg traga o drevnom životu na lokalitetu, što uključuje niz različitih znanstvenih disciplina.

Sama urednica autorica je poglavlja “Naselja iz bakrenog doba” i “Naselja iz ranoga brončanog doba”, dok “Uvodom” i “Zaključnim razmatranjima” povezuje ostala poglavlja. O prirodno-geografskim obilježjima lokaliteta piše Jelena Boras, kustosica Muzeja Đakovštine, na čijem se području nalazi lokalitet. Osim geografskog položaja upoznaje nas s klimatskim, pedološkim i vegetacijskim obilježjima kraja te ističe da se istražena površina prostire jednim dijelom na povišenom rubnom položaju Đakovačko-vinkovačkog ravnjaka koji se blago spušta prema drugom, nizinsko-naplavnom dijelu uz ravnicu rijeke Vuke. Pritom objašnjava i podrijetlo toponima Palača, koji proizlazi iz latinske riječi *palus* (močvara), i u istočnoj Slavoniji i Srijemu označava barovitu i podvodnu zemlju.

Prvo veliko poglavlje iz pera Ane Đukić posvećeno je naseljima starčevačke kulture. Čini se da su se na istraženom prostoru nalazila dva starčevačka naselja, jedno na povišenoj prapornoj gredi, a drugo u plavnoj nizini. Nakon uvodnog dijela u kojemu donosi pregled osnovnih dosadašnjih spoznaja o starčevačkoj kulturi, autorica prelazi na detaljnu obradu starčevačke kulture na lokalitetu Tomašanci–Palača. Posebno obrađuje situacije i arheološki materijal iz južnog naselja na povišenom prapornom platou, a posebno onoga drugog, sjevernog u nizini. Spomenuti položaji ilustrirani su planovima

arheoloških tvorevina i tlocrtima istraženih dijelova obaju naselja. Slijede detaljni opisi pokretnih nalaza, keramičkog posuđa koje autorica dijeli na ono grube fature i ono fine fature, keramičkih utega, pršljenaca, perforiranih ulomaka keramike, keramičkih antropomorfnih figurica, žrtvenika, zatim glačanog kamenog oruđa i kamenog oruđa s abrazivnom površinom. Potom se osvrće na kronologiju obaju naselja donoseći radiokarbonske datume koji sjeverno naselje s pet datuma smještaju u vrijeme između 5600. i 5320. god. pr. Kr., dok je jedini datum za južno naselje između 5480. i 5320. god. pr. Kr. Navedeni datumi upućuju na kasnu fazu starčevačke kulture. U raspravi koja slijedi nakon navedenih opisa, autorica se vrlo detaljno bavi pitanjima položaja, izgleda i rasporeda samih naselja, a potom i zatečenih arheoloških tvorevina. Posebnu pozornost posvećuje jamama kao najbrojnijim i najuočljivijim, ali još uvijek bez sigurnog odgovora o njihovoj stvarnoj funkciji. Za različite kanale uočene u oba naselja pretpostavlja da je riječ o ogradama koje su okruživale stambene objekte, a koji nisu arheološki vidljivi. Važna naseobinska tvorevina su i različite peći kojih je na navedenom lokalitetu pronađeno tri – jedna s vertikalnim otvorom i horizontalnim prefurnijem te dvije kupolaste s otvorom na vrhu bez prefurnija. Uz peć s prefurnijem pronađena je velika količina ulomaka keramičkog posuđa. Na osnovi rasporeda navedenih tvorevina čini se da je moguće u oba naselja izdvojiti određene proizvodne zone te prazne, središnje prostore između skupina radnih prostora, ponekad odvojene ogradama. Pokretni nalazi, keramičko posuđe i ostali predmeti te glačano kameno oruđe opsežno su i detaljno prikazani u zasebnom potpoglavlju, tipološki i stilski. U zaključnim razmatranjima autorica pretpostavlja da je u slučaju lokaliteta Tomašanci–Palača riječ o jednom manjem naselju u kojem su se sve vrste dnevnih aktivnosti mogle odvijati uglavnom u svim arheološkim tvorevinama, i o jednom većem naselju gdje su se različite djelatnosti odvijale u izdvojenim cjelinama, što bi sugeriralo određene specijalizirane radnje. No, detaljne analize kako nepokretnih tvorevina, tako i pokretnih nalaza u oba naselja upućuju na pretpostavku da je riječ o kratkotrajnim sezonskim naseljima u kojima su se odvijale točno određene djelatnosti. Ipak, s obzirom na dobivene apsolutne datume moguće je pretpostaviti da je sjeverno naselje korišteno kroz dulje vrijeme, dok bi postojanje dvaju naselja tako blizu jednog drugome moglo upućivati na periodično napuštanje jednog prostora i vraćanje drugome. Na kraju, s obzirom na apsolutne datume koji nedvojbeno oba naselja smještaju u kasne faze starčevačke kulture, autorica zaključuje kako bismo ih s obzirom na stilska obilježja keramike lako mogli pogrešno datirati u ranije, tzv. linearne faze. No, zapravo već dugo znamo da tzv. spiraloidni stil slikanog ukrasa uglavnom nalazimo u istočnim područjima rasprostiranja starčevačke kulture, a što idemo zapadnije prevladava sve do samoga kraja kulture linearni stil u slikanju. To je svojedobno i potaknulo K. Minichreiter da uvede stupanj linear C koji bi odgovarao spiraloidnim stupnjevima u istočnoj Hrvatskoj. No, pritom svakako valja naglasiti da je općenito postotak slikanog posuđa znatno veći u istočnoj Hrvatskoj, dok je prema zapadu on vrlo malen. Ovo poglavlje prati 15 tabli s crtežima odabranih keramičkih i kamenih nalaza popraćenih kataloškim podacima.

O naseljima iz bakrenoga doba piše Jacqueline Balen koja u njima prepoznaje materijal lasinjske, retz-gajarske i badenske kulture. Najzanimljivije je svakako lasinjsko naselje tragovi kojega su otkriveni na ravnom, močvarnom dijelu lokaliteta ispod naplavinskog sloja. Iako se kulturni sloj nije sačuvao jer je vjerojatno uništen kasnijim poljoprivrednim radovima, otkriven je jedan nadzemni objekt koji se sigurno mogao pripisati lasinjskoj kulturi. Riječ je o temeljima pravokutne građevine s dvije prostorije. Jasno se vide uski rovovi, odnosno kanali za temeljenje, a u njima i uz njih otisci drvenih

stupova te potporni stup u sredini veće prostorije. Dva polukružna kanala uz vanjski ugao kuće zatvaraju svojevrсно dvorište, možda tor za stoku. Uz južni zid nadovezuje se još jedna prostorija. Dakle, i ovaj lokalitet uz Beketince–Bentež, Čepinske Martince i Donji Miholjac–Mlaka i Đanovci potvrđuje činjenicu da u kontekstu lasinjske kulture nalazimo trajnije, nadzemne stambene objekte. No, kao i na mnogim drugim lasinjskim lokalitetima, i ovdje je uočen veliki ukopani prostor nepravilna oblika ispunjen velikom količinom lasinjske keramike. Ona uglavnom pokazuje tipični repertoar zaobljenih, bikoničnih i koničnih zdjela te vrčeva i šalica, kao i žlica s tuljcem za nasad drška. Prepoznat je i jedan ulomak karakteristične lasinjske bočice. I ukrašavanje posuđa, bilo ono plastično, bilo ono urezivanjem, pokazuje standardna lasinjska obilježja. U lasinjskom je naselju pronađena i velika količina lomljevine, nešto glačanoga kamenog oruđa (sjekire s otvorom na nasad drška, male trapezaste sjekire, tesle i dljijeta) te oruđa abrazivne površine (žrvnjevi, brusovi, rastirači). Četiri radiokarbonska datuma smještaju ovo lasinjsko naselje između otprilike 4300. i 3900. god. pr. Kr.

Na spomenutom nizinskom dijelu lokaliteta uočeno je i nekoliko objekata s retz-gajarskim materijalom koji tri radiokarbonska datuma smještaju između 3800. i 3520. god. pr. Kr. No, teško je bilo što konkretnije reći o postojanju naselja. Slična je situacija i s badenskom kulturom koja je utvrđena jednim radiokarbonskim datumom i s nekoliko dijagnostičkih keramičkih ulomaka. Uz obje kulture veže se nekoliko arheoloških tvorevina, mahom plitko ukopanih jama, ali uloga kojih također nije mogla biti sa sigurnošću utvrđena. Postoji mogućnost da je zaštitnim istraživanjem zahvaćen tek periferni dio naselja spomenutih eneolitičkih kultura.

J. Balen je autorica i kratkog poglavlja o naselju iz ranoga brončanog doba. Naime, u nizinskom dijelu terena otkriveno je i nešto keramičkih nalaza koji tipološki odgovaraju ranobrončanodobnoj vinkovačkoj kulturi. Jedan radiokarbonski datum određuje te nalaze na sam kraj vinkovačke kulture. Iako je istraženo 25 nasebinskih objekata, uglavnom je riječ o plitkim okruglim jamama i nekoliko većih objekata nepravilna oblika od kojih su neki imali sačuvanu središnju rupu za nosivi stup. Stoga se može samo pretpostaviti da je riječ o nekakvim radnim prostorima ili onima za čuvanje zaliha.

Budući da je u svim prethodno analiziranim naseljima i njihovim tvorevinama pronađena znatna količina utega za tkalački stan i pršljenaka za vretena, nema nikakve sumnje da su se svi prapovijesni stanovnici lokaliteta bavili proizvodnjom tkanina. Stoga je posebno poglavlje posvećeno upravo problematici prapovijesnog tkanja i tkanina. Autorica poglavlja je Ana Grabundžija, već dokazana stručnjakinja upravo za ovo područje. S obzirom na činjenicu da iz starijih prapovijesnih razdoblja gotovo da i nema očuvanih komada tkanina, djelatnost pređenja i tkanja može se proučavati samo posredno, na temelju sačuvanog pribora i tehnika. Dakako, ni na nalazištu Tomašanci–Palača nisu otkriveni ostaci tkanina, ali je pronađeno 45 pršljenaka i 189 vjerojatnih utega za tkalački stan, sve izrađeno od keramike iako ti predmeti inače mogu biti izrađeni i od kamena, kosti ili roga. Na pršljencima je provedena funkcionalna analiza jer im je uglavnom bilo moguće izmjeriti ili pretpostaviti visinu i težinu. Naime, oblik i težina određuju funkcionalnost i primjenu pršljenaka jer upravo oni izravno utječu na njihova rotacijska svojstva. Takvom njihovom analizom može se utvrditi kakve su se niti prele, kratke i fine ili čvrste i kompaktnije. Utega za tkalački stan pronađeno je znatno više, ali su češće fragmentirani i loše očuvani (uglavnom zbog lošeg pečenja), pa je kod njih bila moguća samo tipološka analiza, ne i funkcionalna. S tipološkog je, dakle, stajališta bilo moguće razlučiti utege s rupom koji su se mogli objesiti i utege bez rupe odnosno

u obliku kalema oko kojih se nit namata. U raspravi na kraju poglavlja autorica ističe nesrazmjer između broja pršljenaka za vretena i utega za tkalački stan. Rješenje leži u pretpostavci da se neolitička pređa uglavnom izrađivala bez ikakvog pribora, ručnim povezivanjem traka od biljnih vlakana, odnosno tehnikom uvijanja upletenih niti prstima. To bi moglo objasniti i nalaze probušenih ulomaka keramike (što je uočeno u starčevačkim kontekstima) koji nisu služili kao pršljenci za vretena nego za uvijanje pripremljenih upletenih niti.

S obzirom na značajnu zastupljenost lomljenih kamenih izrađevina u svim naseljima, toj se kategoriji nalaza opširnije posvetio Davor Špoljarić. Proveo je tehnološku analizu kojom su utvrđene faze proizvodnog procesa, tipološku analizu, analizu zastupljenosti sirovina te funkcionalnu analizu na temelju makroskopski vidljivih tragova uporabe. Dobivene rezultate prikazao je i raspravio prema krono-kulturnoj pripadnosti stratigrafskih jedinica iz kojih potječe analizirani materijal. Najveći broj lomljenih kamenih izrađevina, njih 35,5%, pripada lasinjskoj kulturi, starčevačkoj 27,3%, a vinkovačkoj 19,7%. Veći dio ostalog materijala potječe iz miješanog prapovijesnog sloja, pa ga nije bilo moguće kulturno opredijeliti, dok badenskoj i retz-gajarskoj kulturi pripada tek nekoliko komada. Sve su analize prikazane tablično. Kad su sirovine u pitanju, kod svih su kultura najzastupljeniji rožnjaci/radiolariti, s tom razlikom da je kod starčevačkih nalaza uočen specifičan crvenkastosmeđ rožnjak izvrsnih karakteristika lomljenja, podrijetlom iz sjevernobosanskih ležišta, dok je kod lasinjskih i vinkovačkih izrađevina uglavnom riječ o rožnjacima lokalnog podrijetla. Dakle, može se zaključiti da je u starčevačkim naseljima prisutna veća selektivnost sirovinskog materijala, što se pokazalo i na nekim drugim dosad obrađenim starčevačkim naseljima istočne Hrvatske, pa zacijelo nije riječ o slučajnosti. U svim analiziranim naseljima lokaliteta Tomašanci-Palača uočeno je i nekoliko primjeraka opsidijana i balkanskog rožnjaka, dakle sirovina koje je trebalo nabavljati iz udaljenih ležišta, što svjedoči o razmjeni na velike udaljenosti već od srednjega neolitika, preko eneolitika pa do ranoga brončanog doba.

Sva su prethodna poglavlja popraćena kataloškim popisom i opisom analizirane građe te tablama s vrlo lijepim ilustracijama.

Arheobotaničke ostatke obradila je Kelly Reed. Iz prikupljenih 170 uzoraka sedimenta bilo je moguće izdvojiti samo 67 uzoraka s biljnim ostacima koje se moglo botanički odrediti. Dakle, općenito je mala gustoća biljnih nalaza, tek nešto veća u jednom starčevačkom, tj. neolitičkom uzorku. Razlog tomu može biti spora akumulacija općenito razasutih karboniziranih biljnih ostataka. Očuvanost biljnih ostataka također je vrlo loša, pa su mogli biti određeni samo na razini makromorfoloških obilježja. Ipak, sve to ne umanjuje vrijednost provedenih analiza jer su one zasad rijetkost na našim prapovijesnim lokalitetima i svaki novi rezultat sigurno će pridonijeti boljem poznavanju poljoprivrede prapovijesnih populacija na tlu Hrvatske. Zaključno se može reći da su stanovnici starčevačkih naselja uzgajali pretežito dvozrnu pšenicu, jednozrnu pšenicu i ječam, moguće leću i lan, ali su se koristili i samoniklim biljem/korovom. U eneolitičkom razdoblju također su determinirani ječam, dvozrna i jednozrna pšenica te nešto samoniklih plodova poput šumske mjehurice. Nedostatak drugih kultura poput mahunarki i lana vjerojatnije je posljedica loše očuvanosti, a ne stvarne situacije. U brončanodobnom naselju pronađeno je tek nekoliko biljnih karboniziranih ostataka na temelju kojih, nažalost, nije moguće donositi nikakve zaključke. Zanimljivost ipak predstavlja jedna koštica grožđa za koju, međutim, nije moguće reći je li domesticirana ili divlja.

Sarah B. McClure obradila je 894 fragmenta životinjskih kostiju i zuba s lokaliteta, kako bismo dobili uvid u životinje koje su stanovnici istraženih prapovijesnih naselja uzgajali i iskorištavali. Većina kosti bila je razlomljena, vjerojatno uslijed postdepozicijskih razloga, a ne ljudskoga djelovanja. Samo je nekoliko uzoraka imalo jasne tragove rezanja, što bi moglo upućivati na rasijecanje i konzumiranje na samom lokalitetu. Prevladavaju domaće životinje, i to poglavito goveda, a manje ovce, koze i svinje. Od divljih potvrđena je prisutnost srne i jelena, što pokazuje da je i lov imao određenu važnost.

Istraženi segmenti prapovijesnih naselja na lokalitetu Tomašanci–Palača uglavnom se uklapaju u već poznatu sliku starčevačke, lasinjske, badenske, retz-gajarske i vinkovačke kulture i tako potvrđuju, ali i dopunjavaju neke ranije pretpostavke o životu tih prapovijesnih zajednica na području sjeverne Hrvatske. Dobiveni radiokarbonski datumi također odgovaraju kronološko-tipološko-stilskim obilježjima arheološke građe. Smještaj istovremenih naselja na malim međusobnim udaljenostima kao u slučaju starčevačkih naselja, ograde unutar pojedinih naselja koje takve prostore izdvajaju od onih zajedničkih, otvaraju mogućnosti sagledavanja društvene organizacije prapovijesnih zajednica.

Na kraju svakako vrijedi istaknuti i činjenicu da je monografija dvojezična, što s jedne strane omogućuje njezino prihvaćanje u širim stručnim i znanstvenim krugovima, ali s druge strane ne zanemaruje razvoj i uporabu hrvatskoga strukovnog nazivlja kako u arheologiji, tako i drugim disciplinama s kojima se nadopunjuje.

Tihomila Težak-Gregl